

ELŐSZÓ

A migráció- és diaszpóra-kutatások több évtizede hangsúlyosan jelen vannak a nemzetközi társadalomtudományos diskurzusban, és bár a diaszpórák meglehetősen változatos történetűek, tudományos közmegegyezés mutatkozik a diaszpóra-fogalom értelmezését illetően. Ehhez képest a Magyarországon és általában a kárpát-medencei magyar tudományosságban – nem kis részben a primordialista gyökerű kultúr-nemzeti felfogás, és a többnemzetiségű történeti Magyarországon a nemzetépítést érő kihívások és traumák következtében – *kettős diaszpóra*-fogalom jött létre. Amellett, hogy a legkülönbélebb, szétszóródott etnikai és vallási csoportok (örmények, zsidók, görögök stb.) megnevezésére használjuk a biblikus eredetű, normatív diaszpóra fogalmat, a magyar közbeszédben és tudományos nyelvezetben a magyar szórványokra vonatkozóan sajátos módon megkülönböztetik a „*diaszpóra*” és a „szórvány” fogalmát. A szórvány és diaszpóra között a román, a szerb, az ukrán szakirodalomban nem tesznek különbséget.

Az a tény, hogy miközben Kelet-Közép-Európában a nemzetépítés politikai gyakorlata az egyes nemzetek esetében igen hasonló, miközben ezen nemzetek határon túli nemzetrészeivel kapcsolatos politikája jelentős különbségeket mutat, indokolja egy rövid elméleti reflexió beiktatását. A Kárpát-medence nemzetjeinek identitásépítése általában a primordializmust is magába foglaló esszencialista nemzetfelfogás jegyében zajlott, vagyis a térség országainak nemzetépítő gyakorlatai a nagyrégió általános folyamataiba illeszkednek. A különbség, amely a diaszpóra–szórvány fogalmak kettősében magyar oldalon megmutatkozik, abból fakad, hogy a mai államhatárok kialakulásakor a nemzetfejlődés milyen stádiumában voltak az egyes nemzetek. A magyar nemzet Trianon előtt már elérte azt az állapotot, hogy az ország akkori területén a nemzethez tartozást illetően, a nemzethez való politikai viszonyulás tekintetében „csúcs” volt, létezett már az akkori területre kiterjedő egységes magyar nemzettudat. A Trianon következtében létrejött országhatárok a nagyrégió többi nemzetét azzal a politikai feladattal szembesítették, hogy hozzák létre az országhatároknak megfelelő nemzethatárokat. Ez a feladat befelé fordította ezen országok nemzetépítő igyekezetét, a létező regionális identitásból fakadó különbségek kiegyenlítése, felszámolása vált számukra fontossá, s nem jutott politikai-szellemi erőforrás az egyes nemzetek új határon kívül eső részeinek az új nemzetértelmezésbe való befoglalására. Lényegében a helyzet mindmáig nem változott, bár az európai integráció minden bizonnyal újratematizálja a korábbi folyamatokat.

Míg magyar vonatkozásban a diaszpóra fogalmát többnyire a tengerentúlra érkezett gazdasági indíttatású kivándoroltakra és utódaikra, valamint a politikai motivációjú migráció révén Észak- és Dél-Amerikában, illetve a vasfüggönyön túli Európában letelepedett magyarokra, az ún. „nyugati magyarságra” értjük, addig a történeti Magyarország területén nem nagy etnikai tömbökben, hanem szétszórtan élő magyarokra egyfajta „belső fogalomként” a „szórvány” kifejezést alkalmazzuk.

A szórvány kifejezés és a szórványgondozás igénye meghatározóan a református egyház pasztorációs praxisából került be a szélesebb nemzetpolitikai diskurzusba. A

Kárpátokon túlra, Óromániába (erdélyi magyar szóhasználatnál Regátba) kivándorolt székely gazdasági migránsok és a belső-erdélyi településtérben az ortodox, illetve görög katolikus románsággal szemben történeti, kulturális, demográfiai okok miatt kisebbségbe szorult „rég”i református magyarság lelki gondozása kapcsán használta az egyház ezt az alapvetően biblikus kontextusú fogalmat. A Kárpátokon túli katolikus moldvai magyarság magyar nyelvű és érzelmű lelki gondozásának igényével a XIX. század legvégére a magyarországi római katolikus egyház is igyekezett felzárkózni a szórványkérdés kezelésében mindig is élen járó magyar református egyházhoz, mozgásterét azonban erőteljesen gátolta a hivatalos egyházi álláspont, amely az általános egyházpolitikai szempontokat fontosabbnak tartotta, mint egy kisebb, nyelvében már asszimilálódó népcsoport magyar nyelvű pasztorációját. Ez az egyházi odafordulás – mint arra Vetési László, a romániai magyarok szórványhelyzetének legavatottabb ismerője is rámutatott – tágabb összefüggésben egy mai napig ható, olykor messianisztikus elhivatottságú szórvány-, jajszó- és pusztulásirodalmat inspirált, amely az államhatárok megváltozásával az utódállamokban rekedt magyar nemzeti kisebbségek szórványosodására hívta fel a figyelmet, és végső eltűnésüket vizionálta.

A magyar közbeszédben és történeti, néprajzi szakirodalomban a „szórvány” kifejezést elsősorban a történeti Magyarország a trianoni békeszerződés nyomán utód- és szomszédállamokhoz került részein nem tömbben, többségben, hanem más etnikumú csoportokkal vegyesen, kisebbségben élő magyarok helyzetére alkalmazzuk. Míg a közmegegyezéseszerű diaszpóra fogalmában hangsúlyosan jelen van a szétszórás, a vándorlás, a migráció momentuma, addig a magyar belső használatú „szórvány” fogalomban a maradék-jelleg, a „reziduális helyzet”, a regresszió és a veszélyeztetettség szemantikai komponense hangsúlyozódik.

A XIX. század végén és a XX. század első felében nagy ívű történeti munkák, megrendítő nemzetmentési apologetikák/apológiák szólnak az erdélyi Mezőségen, Hunyadban, az Erdélyi-Érchegység környékén asszimilálódó, beolvadt vagy éppen a különféle háborúk és nemzetiségi villongások miatt elpusztult magyarságról. Ezek az ún. regressziós szórványok a magyar etnikai tömb széttöredezésével, pusztulásával alakultak ki, miközben ezzel ellentétes irányú – a középkortól napjainkig tartó – folyamataként, az említett területeken tömbbé erősödött a románság. A fenti szórványértelmezés a belső, magyarországi szórványdiskurzusnak mindenkor adott egy aktuális nemzetpolitikai tartalmat: a nemzetállami elit az idegen „népfajok” tengerében sorvadó, fogyó, pusztuló magyarság szomorú sorsát drámai erővel megjelenítve próbálta először a román, szerb, szlovák nemzetiségi mozgalmak veszélyeire felhívni a magyarság figyelmét, majd a trianoni határváltozás nyomán kisebbségi helyzetbe került magyarokat veszélyeztető végpusztulás képeivel igyekeztek nyomatékosítani a revíziós követeléseket. A magyar nemzeti elit szóhasználatában tehát *a szórvány mindmáig a társnemzetekkel folytatott évszázados küzdelem színtereként és tétjeként definiálódik.*

Nemzetpolitikai kérdés az, hogy a nemzet miként viszonyul a szórvány(á)hoz. Ez azáltal válik fontossá, hogy a szórvány alapvető jellemzője: a többségitől eltérő identitásának tartalmait önerőből szinte soha nem képes kialakítani és megtartani, mindig külső források voltak szükségesek a nyelvileg-etnikailag halmozottan hátrányos helyzet kezelésére. A nyelvi jogok a demokráciában azonosak, legyen szó nemzetről, tömbben élő etnikai kisebbségről, avagy szórványról. A nyelvi helyzet mégis alapvetően különbözik. A *nemzet* esetében a nyelv szabad érvényesülése jogilag és közösségszavatolt, tehát használata akadálytalan, művelésének, oktatásának szabadsága, intézményi feltételeinek biztosítása adott. A *tömbben élő kisebbség* igényli a

helyi – etnikailag, kulturálisan különböző – közösségek létének közjogi elismerését, az igény képviselője magára a közösségre pozitívan hat vissza. A *szórvány* esetében a nyelv mögül eltűnik a közösség, ami rövid távon kulturális önfeladásba torkollik. Ha a politika valamilyen kényszer vagy felelőtlenség okán lemond egy bizonyos szórványban élő közösségről, azzal a szórványkérdés nem oldódik meg, a helyzet nem „javul”. Hiszen a szórványosodás folyamat, amely időben áttevéődik, áthúzódik egyik térségből a másikba. A szórvány „védi” a nyelvi határt, de ezen túl olyan pozitív tartalmakat is jelent, amelyeket vissza kellene igazolni. Szórványban megtörténik az etnikumközi kapcsolatok humanizálása, kialakulnak az együttélés helyi „technikái”, amelyek értéket jelentenek a nemzetek közötti kapcsolatok általános kérdéseinek az elemzésekor, a potenciális feszültségek feloldási technikáinak előkészítésekor. Vagyis a „határ-mivolt” kettős jellegét kell figyelembe venni, amikor mindkét irányba történik kommunikáció, s ennek megvannak a kipróbált formái. Általános igazságként megfogalmazható, hogy *a szórvány-kérdés nem a szórvány kérdése*. A nemzetnek a szórványt önnön létén túlmutató értéket hordozó helyi közösségként kell kezelnie.

Természetesen a Kárpát-medencében szórványnak nevezett magyar csoportok nem mind a vázolt történeti léptékű regresszióval keletkeztek. A Délvidék szórvány-magyarsága egy, az oszmán-török hódoltság utáni hosszú szervezett és spontán paraszti kolonizáció révén jött létre a XVIII. század második felétől a XX. század elejéig, ahol a román, német, szerb többségi közegben élő, szervezett, integráns faluközösségeket alkotó bánási, bácskai magyar közösségek más asszimilációs, integrációs utat jártak be, mint Szlavónia és Szerémség jóval később települt, szétszórtabb, a településeken jórészt kisebbségben élő társaik. Jelentősek a kárpáti hegységkeret XVIII–XIX. századi kincstári/kamarai telepítései révén létrejött bányász és iparos szórványközösségei is.

A szórványok kvantitatív meghatározása sokszor igen esetleges és szubjektív, a szórvány-fogalom mennyiségi kritériumait sokszor a különféle szerzők intenciói befolyásolják. A szórvány meghatározásánál szükséges figyelembe venni a népesség abszolút száma mellett százalékos arányát és a többségi etnikum nagyságát, a település nagyságát, valamint a térbeli szétszórtság mértékét. Elfogadottnak tűnik az a meghatározás, hogy a községek, falvak vonatkozásában a 300 fő jelenti a határt, amely alatt szórványról beszélünk, az arány tekintetében a 30% tűnik elfogadottnak, de többen a 10%-ot tekintik az igazi szórvány relatív értékhatárának. E jelentős értékbeli szórás/szóródás miatt a magyar publikációkban már megjelent a szórványhelyzetet árnyaló „mélyszórvány”, illetve „foszlánymagyarság” kifejezés is.

A fentiekből és a tanulmánykötet írásainak tematikájából is látszik, hogy a „belső” magyar szórvány-problematika lehangsúlyosabban a romániai magyarságnál mutatkozik. Ez döntően a nagy területű régi szórványrégiók meglétének (Mezőség, Dél-Erdély, Bánáság) és a XIX–XX. század fordulóján masszív óromániai székely kivándorlásnak a következménye. Ezeket a romániai szórványrégiókat fokozottabban érinti a nyelvi-kulturális asszimiláció: egyedül Dél-Erdélyben az 1992. és 2002. évi népszámlások között 20,6%-kal fogyott a magát magyarnak valló népesség száma. Az egész erdélyi helyzetre jellemző, hogy a 2002. évi népszámlálás szerint a 1.416.000 főnyi magyar népességnek csupán 48,4%-a él 50% feletti magyar arányú településen és 10,9%-a a klasszikusan szórványnak számító 10% alatti magyar arányú településen lakik. A kivándorlás, a belső migrációs folyamatok, az általános – a többségi románságot is érintő – demográfiai regresszió, a spontán és a sajnálatos nemzeti stigmatizáció miatt felerősödő asszimiláció miatt mára az erdélyi magyarság egynegyede olyan vá-

rosban, vagy községben (comună) él, ahol aránya nem éri el a 20%-ot és anyanyelve nem számít hivatalosnak. A városi környezet sok esetben kulturális-nyelvi elszigetelődési szituációkat alakít ki, amelyben az idős emberek olyan tömbház-közösségben, lakónegyedben élnek, ahol korlátozott mozgásképességük miatt nem érintkeznek csak a többségi román szomszédsággal. Így élhet valaki szórványhelyzetben akár több tízezres magyar lakossággal rendelkező városban is. A fenti adatok alapján megállapítható, hogy a romániai magyarság több mint fele szórványhelyzetben él. A szórvány probléma pedig nem szűnik meg, mert a szórványmagyarság újratermelődik: a peremhelyzetben élő, egykor a tömbmagyarsághoz tartozó területek közösségei a lélekszám apadásával szórványhelyzetben találják magukat.

Mivel Szlovákiában egy kontúros – bár sokrétű kulturális kontaktjelenségekkel jellemezhető – nyelvhatár van jelen, és a magyar kisebbség dél-szlovákiai koncentrált-sága sokkal erősebb, a szórványtematika itt kevésbé hangsúlyos. Hasonló okok miatt az Ukrajnához tartozó Kárpátalján a szórványkérdés döntően a Tisza völgye Huszt feletti szakaszán jelentkezik. Vajdaságban a magyar népesség tömbszerű súlypontját (56,5%) a Tisza melléki magyar többségű blokk képezi, míg a magyarság a tartomány periferikus helyzetű, emigráció és elöregedés sújtotta bánási, bácskai és szerémségi térségeiben elszórtan, kisebbségben, klasszikus szórványhelyzetben él. Horvátországban a drávaszögi és kelet-szláviai jelentősebb magyar lakosságú falvak (a magyarság 71%-a) kivételével a magyarság igen szétszórtan, a nyelvi asszimilációnak kitéve él: 2001-ben a nyugat-szláviai területeken a magyar nemzetiségűeknek csupán egynegyede nyilatkozott úgy, hogy az anyanyelve magyar. Csökkenő települési számaránya és szigethelyzete miatt a Szlovénia (Muravidék) és az ausztriai Burgenland magyarságára is alapvetően ráillik a „belső használatú” szórványkategória.

A Magyar Tudományos Akadémia Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézete és a kolozsvári Kriza János Néprajzi Társaság a romániai Kalotaszeg kistérségben található Zsobokon, 2006. június 8–11. között „*Regionalitás, közösségépítés, szórványgondozás – Nemzetközi összefogás a szórványkérdésben*” címmel konferenciát szervezett. Tudatosan esett a helyszín kiválasztása Zsobokra, a falun belül pedig a Bethesda Református Iskola és Árvaházra. Fel kívántuk hívni a figyelmet arra a tényre, hogy Kalotaszeg maga is szórványosodik, habár a köztudatban a régió képe úgy él, mint egy erős tömbmagyar területé. A konferenciának otthont adó református iskola – Molnár János teológus professzor és felesége vezetésével – komoly szórványgondozó szerepet tölt be a térségben. Működésének megismerése a konferencián résztvevő társadalomkutató elméleti szakemberek számára sok konkrét, gyakorlati tapasztalattal szolgált. Fontos volt továbbá, hogy a zsoboki konferenciahelyszínről egész napos szakmai kirándulást tehattünk a Kalotaszeg peremén lévő szórványközösségekbe.

A konferencia előadásaiból egy a legfontosabb szórványproblémákat bemutató, reprezentatív angol nyelvű válogatást is kiadtunk.¹

A konferencián a szórványprobléma társadalomtudományos fogalmi tisztázásán túl feladatunknak tartottuk a különböző humántudományi diszciplínák szórványkutatásban elért eredményeinek bemutatását. A magyarországi Nemzeti Kulturális Alap által támogatott rendezvényen, Románia európai uniós csatlakozása küszöbén fon-

¹ Balázs Balogh – Zoltán Ilyés (eds.): *Perspectives of Diaspora Existence. Hungarian Diasporas in the Carpathian Basin – Historical and Current Contexts of a Specific Diaspora Interpretation and Its Aspects of Ethnic Minority Protection*. Akadémiai Kiadó, 2006, Budapest

tosnak tartottuk, hogy a szórványgondozás problémáját összekapcsoljuk a regionalizációs folyamatokkal. Célul tűztük ki a különböző szaktudományok eredményeinek, illetve ajánlásainak szélesebb szakmai-közéleti, döntéshozói körben való megismertetését, amely reményeink szerint az egyház és az oktatás számára is segítséget jelenthet. A XXI. század elején az európai integrációban részt vevő, illetve az uniós csatlakozás előtt álló szomszédos országokban a magyar kisebbségi és szórványproblémák kezelésében is új perspektívák nyílnak. Az új lehetőségekkel csak akkor tudunk élni, ha tudományos elméleti megalapozottságú koncepciót alakítunk ki a fenti kérdéskörben, amire más tudományágak és a gazdasági szektor szakemberei is támaszkodhatnak. A regionalitáson, szubszidiaritáson alapuló támogatás- és fejlesztéspolitika felértékeli a helyi és mikroregionális kötődésű etnikai csoportok kulturális, civiltársadalmi, közösségépítő, közművelődési potenciálját. Ennek a kulturális potenciálnak a minél alaposabb megismerése, tudományos vizsgálata kiemelt társadalmi hasznosságú feladat, amely komoly ösztönző erő a kutatások további élénkítésére. Máig ívelő, több mint 60 éves példaként éppen a konferencián is jelen levő Kallós Zoltán – a legtekintélyesebb kortárs népdalgyűjtő-zenefolklorista – munkássága szolgál, akinek a mezősegi szórványmagyarok körében végzett autentikus népdal- és népzene-gyűjtéseire alapozódott Magyarország máig legnagyobb kulturális revival mozgalma: a magyarországi táncház-mozgalom. A regionális csoportképzés történeti folyamatai évszázados fejlődéstörténet gyümölcszeként alakítják ki a táji kötődések, az identitásrégiók, a különböző méretű kulturális szerveződések struktúráját. A szórványhelyzetű közösségekre vonatkozó kulturális és társadalmi jellemzők kutatása nagymértékben hozzásegíthet ahhoz, hogy a Kárpát-medence egykori és jelenkori – különösen Erdély esetében – mozaikszerű kulturális képét jobban megismerhessük.

A most közreadott tanulmánykötet *A szórvány problematika a társadalomtudományos diskurzusban* című fejezetének tanulmányai a magyar szórványfogalom recepciótörténetét, hagyományos és modern tartalmi, és lehetséges használati kontextusait mutatja be, érzékeltetve milyen aktuális jelentéstartalmai, társadalomtudományos alkalmazási terei nyílnak egy operacionalizált szórvány fogalomnak.

Az *Interetnikus, interkonfesszionális minták a magyar szórványvilágokban* című fejezetben a szerzők érzékeltetik, hogy a Kárpát-medence kulturális, gazdasági, vallási tekintetben változatos magyar szórványközösségei nagyszámú együttélési mintát, a nemzetállami kihívásokat kezelő adaptációs modellt alakítottak ki. Ezek az alkalmazkodások a beolvadástól a mimikrin át az önreprezentáló kulturális gyakorlatokig terjednek, és a fiatalabb generáció körében manapság kiegészülnek a nemzetközi migráció megkívánta transznacionális beállítódással. A fejezetben a magyar szórványközösségek történeti és recens interetnikus, interkonfesszionális együttélési modelljeit, többes kulturális/nyelvi kötődéseit, konfliktuskezelő képességeit és az ezeket vizsgáló különböző megközelítéseket, tudománykultúrákat bemutató tanulmányok kaptak helyet.

A *Szórványközösségek, történeti identitásrégiók, fejlesztési régiók* című fejezetben a Kárpát-medence történeti identitásrégióinak elkülönítésében, kulturális, műveltségi jellegzetességeinek meghatározásában végzett etnográfiai munka legújabb eredményeit mutatjuk be. A szórványproblémák kezelésében az identitásrégiók kutatásában nyert tapasztalatok konzekvens összekapcsolása regionális, kistérségi, térségfejlesztési, ökológiai kérdésekkel új perspektívát kínálnak. Az állami és a helyi szintű örökségesítés és a különféle társadalmi/kulturális igényekre szerveződő turizmus (falusi, öko-, agro-, örökség-, etno-, folklórturizmus) nem nélkülözheti az identitásrégiók szellemi és tárgyi néprajzi repertoárját. A XXI. században a korábban

meghaladni, illetve megszüntetni kívánt – és az etnokratikus nemzetállamok etnopolitikai/gazdasági erőterében hátrányosnak bizonyult – kulturális, nyelvi, vallási különbözőség fontos lokális és regionális erőforrás lehet. Ebből az alkalmazott igényű etnográfiai, kultúrgeográfiai feltáró munkából is szemléznek a fejezet tanulmányai.

A *Történeti és recens szórványvilágok, életutak, szórványnarratívák* című fejezet interpretációi két perspektívát kívánnak felvillantani. Egyrészt a társadalom- és kultúrakutatás figyelmének a szórványra való ráirányulását, a szórványsorsnak e kutatások általi tematizálását szorgalmazzák. E kutatások a szórványállapotra mint specifikus tudati, kapcsolatbeli és kulturális mutációkat termelő környezetre tekintenek. Másrészt a szórványsors a tanulmányok végzése, a kapcsolatépítés, a szakma gyakorlása, a családi, a vallásos élet megélése, a mindennapi élet és az ünneplés terén sajátos helyzeteket teremt, amelyek különböző – hagyományos és rögtönzött – döntéseket tesznek szükségessé. Melyek ezek a döntések, melyek e döntések belátható és beláthatatlan következményei? A tanulmányok egy része ezt az émikus nézőpontot kívánja érvényesíteni.

A *Szórványgondozás esélyei és dilemmái* című fejezetben olyan – a szórványproblémák kezelését hivatásuknak tekintő – szakemberek tanulmányai kaptak helyet, akik egyfelől szórványközösség-építő, -fejlesztő projekteket ösztönöznek és irányítanak, másfelől egy szélesebb nemzetpolitikai konszenzus és cselekvési program integráns kialakítását szorgalmazzák.

E rövid áttekintésből is kitűnik, hogy átfogó, tudományközi párbeszéd zajlott a zsboki szórványkonferencián, amely alapja lehet egy kulturális értékmentő és revitalizációs cselekvési stratégiának. Ehhez nyújt segítséget ez a kötet, amely a konferencia tematikáját tükröző gondolati rendszerben adja közre az elhangzott előadások tanulmányra formált változatait. Köszönet illeti a Magyar Tudományos Akadémiát, a Lucidus Kiadót és nem utolsósorban az Oktatási és Kulturális Minisztérium Felsőoktatási Tankönyv- és Szakkönyvkiadási Pályázat Kuratóriumát, amelyek – felismerve a szórványkérdés társadalmi súlyát – támogatták a kötet megjelentetését. A tanulmánykötet a szerkesztők reményei szerint oktatási segédkönyvként is használható határon belül és túl egyaránt, hiszen a regionális, kistérségi gondolkodásmódot összeköti a történelem, néprajz, szociológia, demográfia a magyar kisebbség – és különösen a szórvány helyzetű kisebbség – kutatásában elért eredményeivel.